

ANA HATLARIYLA 20. YÜZYIL SURIYE ROMANININ GELİŞİM SÜRECİ

Derya ADALAR SUBAŞI*

Öz

Suriye Arap romanı ortaya çıktığı tarihsel süreçte birçok dönem ve aşamalardan geçmiş, Romantizm, Realizm ve Egzistansiyalizm (varoluşçuluk) ve gibi sanatsal akımların etkisinde kalmıştır. Başta Mısır ve Irak olmak üzere diğer Arap ülkelerine göre yaklaşık çeyrek asırlık bir gecikmeyle ortaya çıkan Suriye romanının gelişiminde Halepli yazarların büyük katkısı bulunmaktadır. Halep şehri Abbasiler Döneminde, Seyfu'd-Deve zamanında, Mutenebbî ve Ebû Firâs el-Hamdânî gibi büyük klasik şairlerin şiir faaliyetlerini sürdürdükleri önemli bir nokta olmasının yanı sıra tarihî İpek yolunun da son şehridir. Bütün bunlar düşünüldüğünde Suriye romanının bu bölgeden başlayarak gelişim göstermesi şaşırtıcı karşılanmamalıdır. Bu çalışmada ilk ortaya çıkış sürecinden 1970'li yıllara kadar Suriye Arap romanının öncü isimleri, romanları ve etkilendikleri akımlar hakkında bilgi verilecek, diğer Arap ülkelerindeki gelişmeler bağlamında genel bir değerlendirme yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Suriye
Roman
Romantizm
Gerçekçilik
Varoluşçuluk

Makale Hakkında

Gönderim Tarihi:
25.12.2023
Kabul Tarihi:
30.12.2023
E-Yayın Tarihi:
31.12.2023

THE DEVELOPMENT PROCESS OF THE 20'TH CENTURY SYRIAN NOVEL IN OUTLINE

Abstract

The Syrian Arabic Novel has gone through many periods and stages in the historical process of its emergence, and also has included the influences of artistic movements such as Romanticism, Realism ve Existentialism. Writers from Aleppo have made a grand contribution to the development of the Syrian Novel which emerged with a delay of nearly a quarter of a century compared to other Arab countries especially Egypt and Iraq. In addition to being an

Keywords

Syria
Novel
Romanticism
Realism
Existentialism

Article Info

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, E-mail: adalar@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3308-1295.

ADALAR SUBAŞI, D. (2023). Ana Hatlarıyla 20. Yüzyıl Suriye Romanının Gelişim Süreci. Doğu Dilleri Dergisi, 8 (2), 115-135. DOI: 10.61134/audodilder.1409964.

important point where great classical poets such as al-Mutanabbi and Abu Firas al-Hamdani who continued their poetry activities during the Abbasid Seyfu'd-Devele Period the city of Aleppo was also the last city of historical Silk Road. Considering all this, it will not be surprising that the Syrian novel has developed from this region. In this study, information will be given about the leading names of Syrian Arab novel writers, their novels and the movements they were influenced by, from its first emergence to the 1970's, and evaluations will be made in the context of developments in other Arab countries.

Received: 25.12.2023

Accepted: 30.12.2023

E-Published:31.12.2023

GİRİŞ

Tarihin eski dönemlerinde Hitit, Roma, Pers ve Mısır uygarlıklarına ev sahipliği yapan Suriye toprakları 7. yüzyılda Müslüman Arapların hakimiyetine girmiştir (Kocakuşak, 1999:38). Hz. Ömer döneminde M. 634, 635 ve 636 yıllarında fethedilmiş, Emeviler, Abbasiler, Mısır hükümdarları, Selçuklular ve Eyyubilerin yönetiminde kalmış, 1250-1303 yılları arasında Moğol saldırılarına uğramıştır. Moğolların ardından Memluklerin yönetimine geçen Suriye toprakları, 1517'de Yavuz Sultan Selim tarafından fethedilerek Osmanlı devletine katılmıştır. 1831'de, Osmanlılara başkaldırarak Mısır'da ayrı bir yönetim kurmuş olan Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın eline geçmiş, 1840'ta gerçekleşen halk ayaklanmasının ardından yeniden Osmanlı devletine bağlanmıştır. 1920'de Fransızlar tarafından işgal edilen ve Fransa'nın mandası olan bölge toprakları, Suriye adı ile anılmaya başlanmıştır (Özey, 1997: 153). Manda yönetimi devrinde Fransa ilk iş olarak Trablusşam, Beyrut ve Sayda gibi önemli şehirleri Lübnan'a dahil ederek Osmanlı Dönemindeki mutasarrıflık sınırlarını Suriye aleyhine genişletmiştir (Buzpınar, 2009: 553). Fransızların 1943'te Suriye'den çekilmesinin ardından 1 Ocak 1944'te bağımsızlığını kazanmıştır. Suriye'nin bağımsızlık sonrası ilk Cumhurbaşkanı Türk asıllı Şukri el-Kuvvetli olmuş, ancak 1949 darbesiyle yönetimine son verilmiştir. Bağımsızlık sonrası bir darbeler ülkesi olan Suriye'de 1949, 1954, 1961, 1962, 1963, 1966 ve 1970 yıllarında birbirinden farklı darbeler gerçekleştirilmiştir. 1949 darbesinden sonra Husni Zaim devlet başkanlığını almış, sonra sırasıyla Sâmî Hinnâvî, Edîb Çiçekli, Hâşim Bey el-Attâsi ve yeniden Şukri el-Kuvvetli cumhurbaşkanlığı yapmıştır. 1955-58 yılları arasında Suriye ile Mısır birleşerek Birleşik Arap Cumhuriyeti'ni kurmuş, bu dönemde Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin devlet başkanı o zamanki Mısır Cumhurbaşkanı Cemâl Abdunnâsir olmuştur. Suriye-Mısır birliğinin bozulmasından sonra Suriye Cumhurbaşkanı Nazım el-Kudsî olmuş, 1963'te General Hafız el-Emin'in öncülüğünde gerçekleştirilen darbe Baas Partisi'nin iktidarı ele almasını sağlamıştır. 1967 Arap-İsrail savaşında Suriye'nin Hava Kuvvetleri Komutanı ve Savunma Bakanı olan Nusayri asıllı Hâfız el-Esed 1968'de bir darbe girişiminde bulunmuş ama başarılı olamamış, 23 Kasım

1970'te gerçekleştirdiği ikinci darbeye yönetimi ele almıştır. Bu darbeden sonra Baas Partisi içindeki Nusayriler diğerlerini tasfiye etmeye başlamıştır. Sovyetler Birliği ile sıkı bir dostluk ilişkisi içinde olan Esed, dağılmasına kadar Sovyetler'den sürekli destek görmüştür.¹ Böylece Sovyetler Birliğinin Orta Doğu'daki imtiyazını sağlayan ülke olarak kabul edilmiştir (Kocakuşak, 1999:38). Çalışmada incelenecek edebî süreç içinde bulunan tarihî arka plan bu şekildedir.

1. SURİYE'DE ROMANIN ORTAYA ÇIKIŞI

Her yazarın kendisine has bir felsefesi olduğu düşünülse de yazarlar toplumlarını temsil eden şahsiyetler olmalıdırlar. Böylece toplumla edebiyat bir bütün hâline gelecek hem yazar hem toplum açısından faydalı bir edebî süreç doğacaktır. Suriye toprakları roman türünün ortaya çıkışı ve gelişimi açısından Mısır ve Lübnan kadar şanslı olmamış gerek siyasi gerekse edebî ortam roman türü için gerekli şartları sağlamamıştır. (Kâmil, 2018). Suriye'de romanın gelişiminde Halepli yazarların büyük katkısı bulunmaktadır. Halep şehri İpek yolunun son şehri, Suriye'nin ekonomi başkenti, klasik şairlerden Mutenebbî ve Ebû Firâs el-Hamdânî'nin, Seyfu'd-Devle döneminde şiir faaliyetlerini sürdürmüş oldukları önemli bir noktadır (Mu'as'as, 2017). Suriye Arap romanı 20. yüzyılda geçirdiği tarihsel süreç içinde birçok dönem ve aşamalardan geçmiş, Batı edebiyatlarında hâkim olan Romantizm, Belgesel Gerçeklik, Eleştirel Gerçeklik, Varoluşçuluk ve Gerçekçilik gibi sanatsal akımların etkileri roman türüne yansımıştır. Bu tür ilk meyvelerini romantizm akımından etkilenen yazarların ürünleriyle vermiştir.

1.1. Romantizm Dönemi

Duyguların, insanın içinde büyüttüğü hayallerin edebî üründe hayat buluşunun bir örneği olan Romantizm, 18. yüzyılda özellikle Almanya'da etkili olmuş, duyguları ön plana çıkararak, coşumculuk olarak da bilinen edebiyat/sanat akımıdır. Önceleri duygu tonu ağır basan bir akım olarak nitelenen romantizm daha sonraki yıllarda, hüznün, melankoli, milliyetçilik, tarih duygusu vb. konularda gelişir. Romantizmde bir ressam yaptığı manzara resimlerinde hüznünü ya da düşlerini dile getirir. Bir şair/yazar ise metnine doğrudan gözlemini değil, duygu ve düşlerine göre şekillenen görünüşleri yansıtmaktadır (Kefeli, 2009:43).

Modern Suriye romanının ilk ürünlerinin çeyrek yüzyıllık bir kısmının bu akımdan etkilenmiş olduğu açıktır. Romantik Mısır Edebiyatı ürünlerini okuyarak yetişen Suriyeli yazarlar şüphesiz okudukları eserlerin etkisinde kalmışlardır. Suriye Edebiyatının Avrupa ve Mısır etkisinde gelişmeye başladığı ve önce yaşanan tecrübelerin olumlu etkisinin edebî ürünler üzerinde uygulandığı düşünüldüğünde

Suriye'deki roman yazarları tarafından ilk etapta Mısır romanının örnek alınmış olması pek de şaşırtıcı bir durum değildir (el-Kiyâlî: 13). Mısır romanları sanat, konu ve içerik olarak takip edilmiş, Mısırlı yazarlar kendi yerel yazarları olarak görülmüş ve bu yüzden Suriye Arap bölgesinde en geniş şekilde onlar okunmuştur. Özellikle ilk dönem Suriye romanının ortaya çıkışında Mısır Arap romanının etkilendiği başlıca akımların etkisi bulunmaktadır.

Arap ülkelerinde ilk edebî romanın ortaya çıkış süreci incelendiğinde Mısır'da, 1914 yılında Muhammed Huseyn Heykel tarafından yayımlanan *Zeyneb*'in, gerek zaman ve mekân ve gerekse hikâye kişileri gibi roman türünün temel öğelerini gereğince kullanan, makul bir çatıda oluşturulan, sağlam bir sebep-sonuç ilişkisine sahip tarihî olmayan ilk edebî Arap romanı olarak kabul edildiği görülmektedir (Er, 2021: 89). Irak'ta ise Mısır'dan 14 yıl sonra 1928'de Mahmûd es-Seyyid tarafından kaleme alınan *Celâl Hâlid* ilk edebî roman olarak belirtilir (Mu'as'as: 2017). 1860'ta Dürzilerle Hristiyanlar arasında çıkan iç savaş sonucu pek çok Hristiyan aydın ve yazar Lübnan'ı terk ederek kimi Mısır'a kimi de Avrupa ve Amerika'ya göç etmişti. Bu olaydan sonra Batı'daki edebî ve kültürel faaliyetleri Arap dünyasına uyarlamada Mısır'ın ve hatta Suriye'nin gerisinde kalan Lübnan'da, Mısır'la mukayese edildiğinde romanın hayli geç ortaya çıktığı görülmektedir (Er, 1992: 125-126).

Araştırmacılar ve eleştirmenler Şekîb el-Câbirî'nin 1937'de çıkan *Nehm* (Heves) adlı romanının Suriye'de Arap romanının yarı mükemmel sanatsal bir başlangıcı olduğu görüşünde birleşmiştir (en-Nessâc, 1980: 109). İlk niteliği taşıyan bu romanların hepsinin ortak özelliği romantizm akımından etkilenmiş olmaları ve romantik aşk temalarını işlemeleridir. Suriye'de ilk edebî romanla ilgili ayrıntılara geçmeden önce edebî romana geçiş aşamasında ortaya çıkan yazarlar ve bazı eserlerine değinilecektir.

Mısır'da nasıl *Zeyneb*'ten önce romanın öncü örnekleri olarak kabul edilen bazı yazınsal çalışmalar yapıldıysa, adı geçen *Nehm* romanı öncesinde de bu türe hazırlık mahiyetinde bazı çalışmalar yapılmıştır. 1875-1918 yılları arasındaki dönemde Suriye'de Fransis Marrâş, Nu'mân el-Kasâtâlî, Rızkullâh Hassûn, Antun es-Sakkâl ve oğlu Mihail es-Sakkâl, Mihail Dellâl, İlyâs el-Kudsî, Suleyman es-Sûle, Antun Kandulift, Cormanus Mu'akkad, Şukri el-Aselî, 'Abdulhamîd ez-Zehrâvî, Abdulmesîh Antakî gibi isimler edebî faaliyetlerde bulunmuşlar, bunlardan birçoğu kişi ve olay üzerine kurulu denemelerini 1001 gece masallarından esinlenerek, sabit bir üslupta, plan ve kişi tahlili yapmaksızın romana uygulamışlardır (en-Nessâc, 1980: 112).

Bu arada eğitimini sürdürmek için gittiği yerlerde yeni düşüncelerle tanışan aydın burjuvazinin bir örneği olan Fransis Marrâş (1839-1874), 1867 yılında Paris'e yaptığı yolculuğunu kaleme almış, yazılarında Arap milliyetçiliği fikrini

savunmuştur. Fransızca ve İtalyancayı çok iyi bilen Marrâş'ın yazınsal ürünlerinde Rifa' er-Râfî' et-Tahtâvî'yi hatırlatacak derecede Fransız Devrimi etkileri görülmektedir.² Şâkir Mustafâ (1921-1997) Fransîs Marrâş (1835-1874) tarafından 1872 yılında yayımlanan *Durru's-Sadef fi Garâibi's-Sudef* (Tuhaf Tesadüflerdeki Sedef İncisi) adlı çalışmanın ilk hikâye olduğu görüşündedir (Kula, 2011:19). Marrâş bu eserinde 1001 gece masallarından ve onun geleneksel üslubundan etkilenmiştir. Seciye ve eski anlatım şekillerine bağlı, konuyu şiir ve şarkılarla karışık bir şekilde anlattığı eserini 18 bölüme ayırmıştır. Eser, Emin ve Selim adlı iki genç kardeşi evlilik durumunda bir araya getiren tuhaf tesadüfler, sevgi ve kardeşlik duyguları, tıbbî bilgiler, müzik işaretleri, felsefi düşünceler, bazı toplumsal olguların eleştirisi (enfiye çekmek, muska vb.) yabancılara özentisi gibi konulara yer vermektedir. Anlatıcı yazarın öğüt veren bir öğretmen üslubu vardır. İlim, babalık, erkeklik, sabır, çaba gibi konulardan bahseder. Eser bir roman değildir, ancak Rifa' er-Râfî' et-Tahtâvî ve 'Alî Mübârek³'in erken dönem modern Mısır edebiyatında yazdığı eserlere benzemektedir. Aynı durum Şukri bin 'Alî el-'Aselî (1868-1916)'nin *Fecâ'iu'l Bâ'isîn* (Ümitsizlerin Felaketleri 1907) ve *Netâ'icu'l İhmâl* (İhmalin Sonuçları, 1913) adlı eserlerinde de vardır. Bunlar eski sınıf toplumdan modern burjuvazi toplumuna geçiş aşamasında öncü kabul edilecek niteliktedir (en-Nessâc, 1980: 113,114). Bu iki roman başlıklarının taşıdığı anlamı içermektedir. Yazar romanın girişinde *Fecâ'iu'l Bâ'isîn* adlı eserinin gerçekçi, ahlâkî ve milliyetçi bir roman olduğundan bahsetmektedir Bütünüyle ümitsizlerin hayatını resmeden eserin ana kahramanı Sa'd adının aksine mutsuzluklarla büyümüş ve ölene kadar mutsuz ve sefalet içinde kalmış bir karakterdir (Zureyl, 1973: 113).

Bu alanda Marrâş'ın çalışmasına benzer üç çalışmayla Nu'mân b. 'Abdullâh el-Kasâtîli 1854-1920) zikredilebilir. Bunlar, *el-Fetâtu'l-Emîne ve Ummuhâ* (Güvenilir Kız ve Annesi, 1880), *Murşid ve Fitne* (Yol gösteren ve Fitne) ve *Enîs* (Arkadaş) adlı çalışmalardır. Bu üç çalışma bazı açılardan birbirine benzer. Bu da genç kızların istemedikleri kişiyle evliliğe zorlanmaları, kavuşması imkânsız olan iki kişi arasındaki samimi aşk, genellikle genç kızın sevdiği kişiyle evlenmesine karşı olan sert anne, genç kızı isteyen kötü erkek ve nihâyetinde faziletin üstün gelmesi ve birbirini seven genç kızla erkeğin evlenmeleri anlatılır. Romanların tümünde ahlak yönü esastır, temelde öğretici ve sabit geleneksel üslup bulunmaktadır (en-Nessâc, 1980: 113).

² Tahtâvî 1826 yılında Fransa'ya gönderilen ilk burslu öğrenci heyetine imam olarak görevlendirilmişti. Bu süre içinde görevi yanı sıra Fransız edebiyatıyla da ilgilenen Tahtâvî bu edebiyattan derin bir şekilde etkilenmiştir. Hatta Fransızların vatanları ve özgürlükleri uğruna kendilerini nasıl feda ettiklerini görmüş bu yüzden modern Mısır tarihinde vatanın anlamından ve vatan sevgisinden söz eden ilk kişi olmuştur. Bilgi için bkz. Rahmi Er, (2021) Modern Mısır Romanı, s. 5-6.

³ Tahtâvî'nin eserinin adı Tahlîsu'l-İbrîz fi Telhîsi Bârîz, 'Alî Mübârek'in eserinin adı, 'Alema'd-dîn'dir.

Romanın ortaya çıkmasına zemin hazırlayan bu çalışmalardan sonra Mısır'da olduğu gibi Suriye'de de tarihî romanlar dönemine girilmiştir. Maruf el-Arnaût, (1892-1948) tarihî roman alanında Suriye'de ortaya çıkan ilk isimdir. Yazma kariyerine önce çeşitli süreli yayınlar ve bazı sahne eserlerini ve hikâyelerini Arapçaya çevirerek başlayan Arnaût, daha sonra tarihî romanlarını yazmaya koyulmuş, yaklaşık 20-30 yıl önce Corci Zeydan'ın Mısır'da bulunduğu edebî konuma Suriye'de gelmeyi başarmıştır. Yayımladığı tarihî romanlar Corci Zeydan'ınkiler kadar çok olmasa da bu türü Akdeniz'in doğusundaki Hristiyan devletlerin okuyucularına ilk getiren o olmuştur (Landou, 2002: 61). Büyük İslam destanları yazmaya düşkün olan Arnaût, 1929'da 1000 sayfa olarak kaleme aldığı *Seyyidu Kureyş* (Kureyşin Efendisi) adlı eserinde Hz. Muhammed'in hayatını anlatmaktadır. Daha sonra 1936'da iki cilt halinde *Umer bin el-Hattâb*, 1941'de *Târık bin Ziyâd* ve 1942'de *Fâtımatu'l Betûl* (Bakire Fatma) adlı tarihî romanlarını yayımlamıştır. Maruf el-Arnaût aristokrat bir aileden gelmesi sebebiyle tarihî şahsiyetlerini de aristokratik aşına olduğu aristokratik çevrelerden seçmiş, romanlarında şövalyeler, prensesler, kahramanlar ve komutanlar yer almıştır. Okuyucu bu eserde adeta Gassânî sarayından Bizans'a, Kudüs kubbelerinden Mekke'deki Hatice Sarayına, Endülüs'teki Fal Klara sarayından Şam'daki Yezid sarayına bir yolculuğa çıkmaktadır. Kureyş'in büyükleri, Kinde prensesleri, Gassânî ve Rum krallarını tanımaktadır. 2400 sayfayı aşan tüm tarihî romanlarında Endelüs, Mağrib, Kudüs, Taberiye, Bizans, Şam, Sina ve Mekke'den 75 tarihî şahsiyeti incelemiştir (en-Nessâc, 1980:117-118). el-Arnaût'un karışık olayları ve kahramanların karakterlerini sürükleyici, aksatmadan kurgulama kabiliyeti diğer Suriyeli yazarlarda bulunmamaktadır. Corci Zeydan ve el-Arnaût gibi tarihî roman yazarları okuyucuların hayal gücünü harekete geçirmişler, Suriyelilerin Fransız mandasıyla savaşında bilinçlerini yükseltmek ve Batı medeniyetinin İslam dünyasından üstün olmadığı konusunda inandırıcı olmak için eski devirleri övmüşlerdir (Landou, 2002:62). Şüphesiz ki bu çalışmalar Suriye'de tarih bilincinin gelişmesine ve bağımsızlık düşüncesinin yerleşmesine büyük katkı sağlamıştır (Kula, 2011: 28).

1.1.1. Romantik Suriye Romanları

Edebî Suriye romanlarından önce gerek makâme türüne benzeyen veya onu canlandırmaya çalışan tarzdaki eserler gerekse tarihî romanlar modern romanın gelişim sürecinde son derece etkili olmuştur. Zamanla siyasal ve toplumsal ilişkilerde, edebî ve fikrî tabirlerde özel bir üsluba gereksinim duyulmasının ardından 1937 yılında Şekîb el-Câbirî'nin romantizm yüklü romanı *Nehm* yayınlanmıştır. Bazıları Muhammed Huseyn Heykel'in Zeyneb'i ve bu roman arasında bağ kurma yoluna

gitmişler⁴ bazıları da Nehm'in iki savaş arasındaki romantizm döneminde, başka bir romanın bulunmadığı bir zamanda ortaya çıktığını ve türünün iyi bir örneği niteliğinde olduğunu belirtmişlerdir. Roman yazarının iki yüz sayfayı aşan bir romanda Sindebad'ı canlandırmaya çalışan bir maceraperest olduğunu düşünenler de bulunmaktadır. Çünkü o dönemdeki edebî ortam ortaya yeni bir şeyler koyacak uzun bir roman yazmaya fırsat vermeyen, yayıncı sayısının az, okuyucu kitlesinin de teşvik edici olmadığı bir dönemdi. İşlek olmayan bazı kahvehaneler gibi hikâyeler de anlatıcılarıyla beraber inzivaya çekilmişti. Her ne kadar o dönemde batı edebiyatından çeviriler yapılmış olsa da bu, romanın gelişimi için yeterli bir mayalanma olmamıştı. Yine de bu roman, Suriye romanında romantizmin gerçek başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Şekîb el-Câbirî'nin romanlarında bu akım uzun süre etkili olmuş, bu durum 1960 yılında *Vedâ'en yâ Efâmiyâ* (Elveda Efâmyâ) adlı realist romanının yayımlanmasına kadar sürmüştür.

Suriye'de ilk edebî roman olarak kabul edilen Şekîb el-Câbirî'nin *Heves* adlı romanına baktığımızda romanın tamamıyla Batı etkisi altında yazıldığı görülür. Olaylar tamamen Batı atmosferinde geçmektedir. Konusu Alman şair Goethe'nin bir sözü üzerine kuruludur. Bu söz *el-Anûsetu'l-hâlîde teczibunâ ileyhâ* (Ölümsüz dişilik bizi kendine çeker)'dir. Bu söz romanın başında da zikredilir. Kahramanların isimleri Alman şahıs isimlerinden seçilmiştir. Aşkları da Batı ülkesinde geçer. Romanın kahraman Kozaruf Batı kültürüyle, edebiyatıyla ve sanatıyla eğitim görmüş aydın bir kişidir. Romanda onun çevresindeki çok sayıda kızla olan ilişkileri anlatılır. Romanın yazarı aristokratik kökenlidir. Kitabını Avrupa'dan dönüşünün ardından 18 günde yazmıştır. Romanında Batıyla ilgili konuları ve karakterleri işlemiştir.

Şekîb el-Câbirî romanlarında kendi ruhunu yansıtmasıyla ayrıcalık kazanmaktaydı. Özellikle de konu güzellik veya kadınla ilgiliyse Câbirî kadını öyle bir tasvir ederdi ki okuyucu onu adeta deneyimli bir uzman gibi görürdü. *Nehm* romanındaki İzabel ve Oliver ancak onun hayatından kişiler olmalıdır. Antoinette içinde aynı durum söz konusudur. Örneğin yazarın biyografisi incelendiğinde Kozaruf'un, Hileda ile olan ilişkisinin Avrupa'da kendi başından geçenlerle bir uyum teşkil ettiği görülmektedir. Komünist Devrimin sürgün ettiği Doğulu Rus Kozaruf, doğulu arazi sahibi (ağa) bir ailenin çocuğudur. Edebiyat ve bilimle ilgili, gelişmiş burjuvazi sınıfı etkilemek ve ona liderlik etmek isteyen, eski aristokrat sınıfın mirasçısı olan bir şahsiyettir. Aynı kahramanla yazarın *Kader Yelhû* (Kader Eğleniyor, 1939) adlı romanında da karşılaşılır. Romanın kahramanı 'Ala' Berlin'de yaşayan Şamlı bir tıp öğrencisidir. Evinde Berlinli maceracı bir kızı (Eliza) barındırmaktadır. 'Ala' romantik

⁴ Zeyneb, Modern Arap Edebiyatında tarihi olmayan ilk edebi Arap romanı olarak kabul edilmektedir (1914).

bir şahsiyettir, eğlence düşkünüdür. Onu Eliza'ya bağlayan acıma ve hoşlanma duygusudur. Eğlenceye, dansa, toplu partilere dalarlar. Sonunda 'Ala' iş bulmak için ülkesine döner. Ama oranın yaşadığı yere göre çok geride kaldığını düşünür. Bir medeniyet çatışması yaşar. On yıl sonra Beyrut'ta şans eseri bir dansözle karşılaşır. Bu kız verem hastasıdır. Berlinli kız arkadaşı Eliza'ya benzemektedir, kız gerçekten de Eliza'dır ve 'Alâ'yı tanımıştır. Fakat o Eliza'yı tanımaz. Birçok karşılaşmadan sonra Eliza'yla olan gönül ilişkisini hatırlar ve ona sorar. Eliza ona gerçekten hatırladığı eski sevgilisi olduğunu, hatta kendisinden bir çocuğu olup onu Arap-İslam inançlarına göre büyüttüğünü söyler. İsmi de Muhammed Ali koymuştur. Eliza, 'Alâ'ya bu gerçeği söylemesinin ardından oğlunu ve anılarını onunla bırakarak hayata veda eder. Yazar burada kendi özünden uzaklaşmayı, başka hayatlara ilgi duymayı ve geleneklerin unutulmasını öne çıkarır. Adeta dert yanar. Romanının ilk bölümünde bulunan *"Ben bir Arabım ve bununla ne kadar çok övünürüm"* sözleri bunu açıklar niteliktedir (en-Nessâc, 1980: 115). Bu sözler yazarın Arap kimliğine ne kadar değer verdiğinin de en güzel göstergesidir. Bu sözlerin ardından kendi ırkıyla övünmesini artırır ve şöyle devam eder. *"Maddi olarak yeryüzündeki ulusların en fakiri ama ruhen en zengini olanı olarak gördüğüm milletimle övünmem her gün biraz daha artar. Seni ne kadar çok seviyorum vatanım. Şayet bir gün senden uzak kalırsam bununla beraber ruhumdan da yoksun kalacağım"* (Zureyl, 1973: 45). Bu roman yazarın ilk romanına göre daha ciddi, daha sanatsal bir üsluba sahiptir. Arap insanının yaşadığı gerçeklere daha yakın hayat tecrübelerini yansıtmaktadır. Yazarın romantizm yüklü ikinci romanıdır. Eleştirmen Şakir Mustafa'ya göre 'Ala' adlı kahraman Câbirî'nin hayalinde yaşattığı kendisidir ve bu hayale tüm tecrübelerini ve duygularını yüklemiştir (Zureyl, 1973: 46-47).

Şekîb el-Câbirî'nin üçüncü romanı *Kavs Kuzah*, (Gök Kuşağı, 1946) ikinci romanının farklı bir çeşitlemesi gibidir. Burada da aynı olaylar bir önceki romanda bulunan Eliza adlı kahramanın ağzından anlatılır. 'Ala' ile karşılaşması, ona olan aşkı, verem hastalığına yakalanışı ve ölümü bu romanda daha fazla romantizm içeren bir tarzda sunulmaktadır. Yazar adeta kabul ettiği görüşler zincirinin üçüncü halkasını tamamlamak için bu romanı yazmıştır (en-Nessâc, 1980: 116). Câbirî'nin bu roman tarzı son derece ilgi görmüş olmalıdır. Aynı olayın Arap ve Batılı farklı kahramanlarca anlatılması aynı zamanda kurgulanan gerçekliğe farklı bakış açılarıyla yaklaşılmasının da bir örneğidir.

Şekîb el-Câbirî kendisini romantizme sürükleyen etmenleri şu sözleriyle dile getirmiştir. *"Ben gençken Menfalutî'den etkilendim. Üzerimde ilk hâkim olan da bu edebiyatçının büyüsidir. Onu defalarca kez okudum ve beni her defasında gözyaşlarına boğdu. Sonra Rousso beni cezbedi. 18 yaşıma ulaştığımda Lamartine ve Chateaubriand'ı okudum. Sonra Halep'te hapisteyken Voltaire'in bana ulaşan o gösterişli kitabını okudum. Hapisten*

çıkışında tamamıyla Wolter olmuşum. Romantizmin derinliği benim hayatımı değiştirdi” (Zureyl, 1973: 26) İlerleyen dönemde Hatîb Muhammed Kâmil’in Şekîb el-Câbirî’yi Suriye Romanının Balzac’ı olarak isimlendirdiği de görülmektedir (Süleyman, 1982: 162). Câbirî’nin bu sözlerinden kendisini romantizme iten nedenler açıkça anlaşılmaktadır. Yaşamış olduğu acıların üzerine, okuduğu edebî eserlerin hepsinin romantizm akımından etkilenen ve eserlerinde yoğun romantik temalar işleyen yazarlar olması kendisini şekillendiren ana unsur olmalıdır.

Ayrıca Hayruddîn el-Eyyûbî de Suriye’de romantizm etkisinde olan yazarlardandır. İlk romanı *es-Selvanu’l Kâzib* (1945) (Yalancı Selvân) romantizm yüklü bir romandır. Bu romanı daha gerçekçi bir romantizm içeren *Afâf* (İffet, 1948) ve *Kulûb* (Kalpler, 1950) romanları izler. Suriye’de 1950’li yıllarda romantizm akımının gelişiminde Şekîb el-Câbirî ve Hayruddîn el-Eyyûbî’nin büyük payı bulunmaktadır (Zureyl, 1973:26).

1.2. Romantizm’den Realizm’e Geçiş

Realizm (gerçekçilik) en geniş anlamı ile “eşyanın ve olayların oldukları gibi tasvir edilmesi”dir. Edebiyatta devrin ortak kaygılarını dile getiren, alelade insanların yaşamlarından kesitler veren bir akım olarak tanımlanır. Çağdaş sosyal realitenin objektif temsili olarak da açıklanan realizm, pozitivizmin sanat ve edebiyata yansımadır (Kefeli, 2009: 43).

Şekîb el-Cabiri’nin son romanı *Vedâ’en Yâ Efâmiyâ* (Elveda Efâmyâ, 1960) realist bir romandır. Bu romanda yazarın roman sanatındaki konumu ve genel hayat anlayışında bazı değişiklikler dikkat çeker. Önceki romanlarında etkisi altında olduğu yoğun romantizm yerini doğal bir realizme, boğuk bir duygusallığa bırakır. Yazarın ifadesiyle kirlili bir aşkı anlatan roman, Necud’u, Mudyik’deki ailesinden uzaklaştırmış ve onu bir serseriye dönüştürmüştür. Suad adında bir ziraat mühendisiyle, Lazkiye’deki köyünde bulunan kulübesinde karşılaşır. Mühendis onu kulübesinde barındırır. Onunla evlenmesi şartıyla orada kalmasına izin verir. Ama hiç de iyi bir yaşam sürmemektedir. Evine sık sık eğlenmek için yabancılar gelmektedir. Bu durumdan rahatsız olan kız mühendisi biraz oyaladıktan sonra kaçır. Romanda tüm şehirli önemli şahıslar kendilerini şehirden olayların geçtiği tabiatın kucığına atmak için bir kaçış fırsatı aramaktadır. Bu yüzden tabiat unsuru esas unsurdur. 29 bölümden oluşan romanda coğrafî ve tarihî tasvirler yer alır. Ağırlıklı olarak alaycı bir üslup vardır. Yazar okuyucuyla doğrudan muhatap olur ve çoğu yerde araya girerek olaylardan alınması gereken ahlak dersi konusunda görüşlerini bildirir. Romanda Necud şahsiyeti fazla işlevsel değildir. Yazar onu kendi istekleri ve düşünceleri doğrultusunda hareket ettirir. Köylü şahıslar samimi, suçsuz ve zekidirler. Şehirliyle gelince kazanç için çalışırlar, ahlaki değerlerle alay ederler. Böylece de bu değerlere

karşı suç işlemiş olurlar. Avrupalılara gelince onlar Suriye’de Fransız sömürmesini savunurlar. Yazar toplumdaki bazı burjuvazi ve aristokratik kişilerle bağlantısı olan ve sömürgeyle ortaya çıkan bazı olaylara işaret eder. Sanki o kendisinin de içinde bulunduğu bu sınıfın gerçeğini ayıplamaktadır (en-Nessâc, 1980: 117).

Şekîb el-Câbirî’nin getirdiği çok da fazla fırsat verilmeyen bu yeni edebî roman üslubunun varlığını göstermesinde ve tarihî romanlara karşı galibiyet kazanmasında şüphesiz romantizm akımının etkisi bulunmaktadır. Suriye romanı romantik akımdan realizme kolayca geçebilmiş değildir. Özellikle 1954-1958 arası dönemde yaşanan siyasal gelişmelerin ardından Suriye Arap şahsiyetinin yaşadığı açılım dönemi yapılan çalışmalarda kendini hissettirmektedir (el-Faysal, 1996: 93).

1.2.1. Realist (Gerçekçi) Suriye Romanının Öncüleri

1950 ve 1960’lı yıllarda Suriye romanında realizm (gerçekçilik) akımı tam anlamıyla olmasa da kısmen hâkimiyet kurar. Bağımsızlıktan sonra milli birlik gereksinimleri ortaya çıkınca toplum sorunlarına karşı kıpırdanmalar olur. Özellikle Suriye 50’li yıllarda ilerleme eğilimine, toplumsal oluşumlar ve inkılaplardan oluşan zincirleme bir değişim hareketine şahit olur. Bu, 50’lerden sonra özellikle de 60’larla beraber bu dönem romanlarında Suriye toplumunun farklı şekillerde nasıl görüldüğünü de açıklamaktadır. Etkin olarak 60’lı yıllarla başlayan Suriye’deki bu gerçekçi oluşum arazilerin çiftçilere paylaştırılmasından ve ekonomik düzeyde bir gerçekçilik tatbik edildikten sonra romanı da gerçekçi bir akıma yönlendirmiştir. Suriye’nin başına gelen siyasi, toplumsal ve iktisadi değişimler romanlara girerken insanları bazı gerçeklere karşı bilinçlendirmenin bu eserler yoluyla okuyucuya ulaşmasının daha kolay olduğu görülecektir. Böylece hem roman hem de okuyucu sayısı artacaktır. Yaşam şartlarının değişerek elektrik kullanımının artmasıyla geceler uzayacak, bu da zorunlu olarak romanın her zaman okunması için bir ortam hazırlayacaktır. Burada önemli bir rol oynayan başka bir etken daha vardır. Bu da Fransız, İngiliz, Alman, İtalyan ve İspanyol edebiyatından özellikle de Rus edebiyatından çevirilerin artmasıyla yabancı etkisinin artmasıdır. Sâmi ed-Derûbî’nin Dostoyevski’den tercüme ettiği *Daru’l Yakuza* (Uyanık Yurt, 1953) ve Fu’âd Eyyûb’un Maksim Gorki’den yaptığı tercüme çalışmaları buna örnek gösterilebilir. 1954’te tercüme faaliyetleri artmış Tolstoy’un, *Savaş ve Barış*, Gogol’un, *Ölü Canlar*, Ehrenburg’un, *Paris’in Düşüşü* adlı romanlarının tercümeleri yayınlanmıştır. 1955 yılında Dâru İbni’l Mukaffa, Dünya Klasiklerinin yayınlanması hakkında bir yayın yapar. Bu gelişme, yazarları realizm ağırlıklı romanlar yazmaya iter. 50’li yılların ortasında Rus edebiyatı romanları yayınlanmış, Dostoyevski, Gorki, Turgenyev ve Puşkin’in çalışmaları tercüme edilmiştir (en-Nessâc, 1980: 119). 1954 yılında Hanna Mine’nin *el-Mesabihu’l Zerka* (Mavi Lamba), Edîb Nahvî’nin, 1958 yılında *Metâ ye’ûdu’l-*

Matar (Yağmur ne zaman dönecek?), 1961 yılında, Hânî er-Râhib'in *Bâsime Beyne'd'dumû'* (Gözyaşları Arasında Bâsime), Abdusselâm el-'Uceylî'nin, *Selâsîlu'l Ma'di* (Geçmişin Zincirleri), Nizâr Mu'eyyid el-'Azm'ın, *Gurebâ' fi Avtâninâ* (Yabancılar Vatanımızda), Velîd Medfâ'î'nin,, *Cufûn testahikku's-Suver* (Resmedilmeyi Hak Eden Göz Kapakları), Bedî' Hakkı'nın, *Ahlâmu'r-Rebî'i'l-Mecrûh* (Yaralı Baharın Rüyaları) adlı romanları yayınlanır. Bunlardan başka realizm, eleştirel ve belgesel gerçeklikte yazılan birçok roman vardır. Belgesel gerçekçilik Vidâd Sekâkinî, Fâdıl es-Sibâ'î ve Hasîb Kiyâlî'nin bütün ürünlerinde görülmektedir. Biz de romanlarında bazı toplumsal sorunlara değindiklerini veya gerçekçi duyguları ortaya çıkararak gözlemlediklerini görüyoruz. Böylece bu kitaplar yüzeysel olarak bile gerçek için, realizm için yeterli olmaktadır.

Vidâd Sekâkinî Suriye edebiyatının kadın roman yazarlarındanıdır. 1952'de yazdığı *el-Hubbu'l Mahrem* (Yasak Aşk) adlı romanında birbirini seven iki kişinin sütkardeş olmalarından dolayı evliliklerine engel olunması konusu işlenir. Yazar bu romanda kötü âdetleri ve farklı değer yargılarını ele alır. Roman günlük hayatı ve yeri bakımından etkin olan sınıfı, bu sınıfın diğer sınıflarla ilişkilerini, düşüncelerini, şahit oldukları birçok olayı, kendi ahlaki hedefini veren yorumları ve hükümleri sunar. Yazar kişiler üzerinde fazla derinleşmez. Onların dış görünüşlerini resmetmek onun için yeterlidir.

Fâdıl es-Sibâ'î, *Summe Ezhere el-Huzn* (Hüzün Çiçekleri Açtı, 1963) adlı romanında Suriye'deki toplumsal hayatın gelişimini açık olarak ortaya koyar. Roman iş hayatı, toplumsal meseleler, çocuk bayramı kutlamaları, anneler günü ve anneye duyulan saygı, Halep, Suriye ve tüm yörelerdeki yarışmada örnek annenin seçilmesi gibi konulara değinir. Konu Halepli mücadeleci bir ailenin etrafında gelişir. Babalarını kaybetmelerinin ardından sert hayat şartlarıyla karşılaşan ailenin sadece küçük bir evi vardır ve tüm yük anne Kevser'in üzerindedir. Anne, terzilik yaparak çocuklarına iyi bir hayat sağlamak ve onları güvende tutmak için hayatla mücadele etmektedir. En büyük kız Nedret annesine terzilikte yardım etmek için okulu bırakır. Böylece ailenin geliri biraz artar. Bu sırada bir subay Nedret'e evlenme teklif eder. Annesi bu evliliği onaylar. Ancak subay çok geçmeden cephede vurularak ölür. Nedret bunun üzerine acılara boğulur ve üzüntüsünden kansere yakalanarak ölür. Diğer kız Selma öğretmen olarak atanır, sonra evlenir ve çocuğu olur. En küçük kız Aliye de bir doktordur. Ayrıca Hale de hukuk öğrenimi görmektedir. Aynı zamanda bir edebiyatçıdır ve romanlar yazmaktadır. Diğer kahraman Semir de varlıklı bir ailenin üniversite öğrencisi olan oğludur. Hale ile Halep'te bir kütüphanede karşılaşır. Bir süre sonra birbirlerine âşık olur ve evlenirler. Ayrıca romanda Ebu Said adında, iki karısı olan ve anne Kevser ile evlenmek isteyen zengin, tamahkâr bir tüccar karakteri de vardır.

Kevser onunla evlenmeyi kabul etmez, çünkü hala ölen kocasını çok sevmektedir ve onun hatıralarıyla yaşamaya devam etmektedir. Ayrıca Kevser'in kocasının ölümünden sonra doğan, babasını hiç görmemiş Alâeddin adında bir oğlu vardır. O da mühendislik okumaktadır (Adnan bin Zureyl, 1973: 86-87).

Bu romanda tüm olaylar hukuk eğitimi gören aynı zamanda da bir edebiyatçı olan Hale'nin ağzından aktarılır. Onda bir çalışma hırsı ve başarı azmi vardır. Dört kız kardeşten her birinin yaşadığı olaylar baştan sona detayıyla romanda verilir. Bu romanda yazarın kendi özel hayatından izler bulmak mümkündür. Halep'in fakir mahallelerinden birinde doğmuştur, kız ve erkek kardeşlerinin en büyüğüdür. Zor bir çocukluk geçirmiştir. Mısır'da hukuk okumuş sonra Sosyal İşler Bakanlığı'nda memur olarak çalışmıştır. Buradan niçin böyle bir konu işlendiğini, niçin Hale'nin hukukçu olduğunu, bakanlıktaki işini anlayabiliyoruz.⁵ Bunların hepsi bize yazarın bu konulara yabancı olmadığı, kendisinin de başından geçen olaylar olduğu konusunda bir ipucu sunmaktadır. Yazar sorunların hepsini, büyük küçük ayırt etmeden kendi gözlemlediği kadarıyla kavramaya istekli olan bir kişidir. Romanın tamamı 400 sayfayı aşar ve yazar sonuna kadar bu tavrını sürdürür. İkinci nokta ise bu romanı yazarken ciddi anlamda etkilendiği Abdulhamid Cevde es-Sahhâr⁶ adlı şahsiyettir. Fâdıl es-Sibâî'nin bu romandan başka üç romanı daha vardır. Bunlar *Süreyya* (1963), *ez-Zema' ve'l Yenbu* (Susuzluk ve Kaynak 1964) ve *Riyâhu'l-Kânûn* (Ocak Rüzgarları, 1968) adını taşımaktadır. Son romanı realizmin geliştirdiği dönemde toplumsal hayatın durumunu ele almaktadır. Burada farklı tabakadan gelen iki kişinin sonu ayrılıkla biten aşkı anlatılmaktadır (en-Nessâc, 1980: 122).

Abdusselâm el-'Uceylî, kısa hikâyeye üzerindeki uzun tecrübeleri sonrasında *Bâsime Beyne'd-Dumû'* (Gözyaşları Arasında Bâsime, 1959) adlı romanını yayımlar. Roman ikta' sahibi zenginlerden olan avukat Süleyman Ataullah, onun kadınlarla ahlak dışı ilişkileri, toplumdaki bozulmalar ve kötülükleri anlatır. Yazar gerçek hayattan seçtiği örnekleri ortaya koymakta başarılı olmuş, ancak bu başarıyı elde edene kadar geçtiği her aşamada çeşitli problemlerle karşılaşmıştır. Eski toplumsal değerlerle yeni toplumsal ilişkiler arasında gidip gelmektedir. Bu durumda yeni nesil, 14 yaşında sürprizler yaşayan Bâsime'de olduğu gibi kurban edilmektedir. Zengin bir kız olan Bâsime genç yaşta biriyle evlendirilir. Sonra ondan boşanır ve hür bir hayat sürmeye başlar. Süleyman Ataullah'ı gördüğünde hayallerinin erkeği olduğunu düşünür ve zamanla ona âşık olur. Süleyman onu ara sıra Şam'a, Beyrut'a sürükler. Kendi şehvi istekleri için onu kullanır. Kız artık ona teslim olmuştur. Ama

⁵ Hükümet görevinin zorlukları, anneler gününü kutlama hakkında fazlasıyla yapılan konuşmalar, kadınlar derneği oluşturması.

⁶ Mısırlı, çağdaş edebiyatçı ve roman yazarlarından. (d.1913-ö.1974)

birbirlerinden bıkarlar ve ayrılırlar. Çünkü Bâsime de bir ölçüde onunla kendi istekleri için birlikte olmuştur. Burada Bâsime, Süleyman'ı sonsuz bir aşkla sevmiş ve onu adeta kahramanı olarak görmüştür. Ama bu aşk temiz bir aşk değildir. Zamanla Süleyman onu istemez dahası ondan nefret eder ve dahası kız kardeşine âşık olur. Bâsime'nin kız kardeşi, ablasıyla Süleyman arasındaki ilişkiden habersizdir. Bir gün arkadaşlarıyla beraber Süleyman'ın evine gelirler. Bir fırsatını bulup Süleyman'ın odasına girince orada ablasının elmas kolyesini görür ve evden ayrılır. Bâsime'den bir mektup gelir. Bâsime memur olarak bir Arap ülkesinde iş bulduğunu ve ülkesini terk edeceğini yazmaktadır. Kız kardeşiyle evlenmesi için adeta meydanı boş bırakır. Süleyman'dan kız kardeşine kolyenin aynısından sana da hediye almak için bu kolyeyi ablandan aldım demesini ister. Böylece kız kardeşi her şeyi anlayışla karşılayacaktır. Öyle de olur. Kız kardeş ve Süleyman evlenirler (Adnan bin Zureyl, 1973: 62-64).

Yazar bu romanda gerçeklere harfi harfine bağlı kalmaz. Romandaki olaylardan herhangi birinde araya girmez. Şahıslar birbirine karşı sevgi beslenmezler. Bâsime'de de olduğu gibi yeni kuşağı parçalayan ruhsal bunalımların belirlenmesinde hepsinin payı olmuştur. Bu bunalım toplumun sınıf yapısında ve derinliklerindeki gerçek bunalımın dürüst bir aynasıdır.

Hânî er-Râhib'in *el-Mehzûmûn* (Hazimete uğrayanlar, 1961) ve *Şehr fi Tarihîn Tavîl* (Uzun bir tarihte bir ay, 1969) adlı romanları 50'li yıllarda yüksekokul seviyesindeki gençlerin sıkıntılarını ve hırslarını anlatır. Düşüncelerinin ve yöntemlerinin farklılıklarına değinir. Yeni neslin içinde bulunduğu bu bunalımlara el atar. Irk, medeniyet, milli hareket gibi kavramları açıklar. Özellikle günlük hayatın ve halkın sıkıntılarını ortaya koyar. Gençlerin sorunlarını, gelecekle ilgili istekleri gerçekleştirebilmenin imkânlarını anlatır. Olaylar Asyan karakteri çevresinde gelişir. Asyan edebiyat fakültesi dördüncü sınıf öğrencisi bir gençtir. Kendi hayatını daha dürüst ve erdemli hale getirmek için erdemli bir kızla evlenmek istemektedir. Birçok kızı sever ve sırayla 19 kızla nişanlanır. Fakat sonuçta hiçbirisiyle anlaşamaz ve evlenmez. Kendi kendine şöyle der. "Ruhumda kendisiyle övünebileceğim ne bir değer ne bir ölçüt var" (Adnan bin Zureyl, 1973: 99). Aynı sorunlar Muhammed er-Râşid'in *el-Mahmûmûn* (Acı Çekenler, 1965) adlı romanında da ele alınmaktadır.

Sıdkı İsmail'in 1964 yılında yazdığı *el-A'sâ* (Baston) adlı romanında toplumsal, siyasal ve milli gerçeklere değinir. Sanki o Suriye toplumunun toplumsal ve siyasal fikirlerinin tarihî gelişimini kaleme almak istemektedir. Bu bazen de yazarı bazı olayları kronolojik sıralamaya sokmaya yöneltir. Örneğin, 1919 Şerif Faysal devrimi, 1920 Fransız İşgali, 1925 Suriye devrimi, 1941 Irak devrimi, 1945 Bağımsızlık olayları gibi tarihî olaylar. Bu romanda üç kuşak boyunca yaşanan farklı ilişkiler anlatılır. İlk

kuşak Muhammed Umran sonra onun oğlu Umran'ın kuşağı ve torunu Umran'ın kuşağı yazar bu ilişkileri tarih, insanlar, gerçekler ve olaylar, geçmiş ve bugün için; insani, ruhsal ve gerçekçi bir anlayışla sunar. Sanki o bugünün tecrübeleri üzerinden tarihî gerçeklere doğru hareket etmeyi arzulamaktadır. Bu romanda yazar özellikle II. Dünya Savaşından sonra kendisini gösteren varoluşçu düşünceye yakın bir şekilde, olaylara yaklaşmıştır. Her ne kadar içinde bir parça romantizm de olsa, gerek toplumun yaşadıklarını doğru olarak ifade etmesi gerek bireylerin psikolojik tahlillerine yer vermesi, gerek toplumun durumunu çizmesi açısından bu roman varoluşçu akımın özelliklerini üzerinde barındırır (en-Nessâc, 1980: 125).

Rus edebiyatından çeviriler, yazarları tarihsel süreç içerisindeki aşamaları tasvir etmeye, şartları belgelemeye, yakın ve uzak geçmişteki eleştirel durumları ortaya koymaya sevk etmiştir.

Edîb Nahvî'de ilk romanı *Metâ Ye'ûdu'l-Matar'ı* (Yağmur Ne Zaman Dönecek, 1958) 50'li yılların ikinci yarısında yayımlamıştır. Bu, realizmin çıktığı dönemde çiftçilerin toprakla ve toprak paylaşımıyla olan ilişkilerini ele alan ilk Suriye romanıdır. Sonra 1965'te *Cumbi* ve 1969'da *Urs Filistinî* (Filistin Düşünü) romanları yayınlanır. İlk romanında olduğu gibi *Cumbi* adlı roman da 1961 yılında Suriye-Mısır arasındaki birliğin bozulmasını reddeden ilk romandır. Halep'in halk mahallerinde geçen, halka özellikle de bölünme karşıtı olan, Suriye ve Mısır arasındaki birliğin geri gelmesi için mücadele eden fakir sınıfa hitap etmektedir. Burada Mısır-Suriye ayrılığının sabahında düzenlemeler ve birleşme önerileri görülmektedir. Romanda olaylar genellikle Ahmed Rıdvan merkezinde gelişmekte, onun isyan düşüncesinin ortaya çıkışı ve sonunda isyan grubunun lideri olması gibi olaylar işlenmektedir. Ayrıca burada isyan grubu lideri Ahmed Rıdvan ve arkadaşı Hasan Natur'un, Bekur Sayyat'ın kızı Emine'yi sevdiği görülmektedir. Kızın bunlardan haberi olmamakla beraber her ikisi de ona evlenme teklif etmeyi düşünmektedir. Hasan Natur aynı zamanda bu gurubun lideri Ahmed Rıdvan'ın vekilidir. İlk olarak Hasan Natur kıza açılır ve evlenirler. Romandaki kahramanların hepsi halkın bir örneğini temsil etmektedir. Roman fakir tabaka halkının mücadelesi hakkındaki konuları işlemektedir (en-Nessâc, 1980: 126-128).

Yazarın diğer romanı *Ursu'l Filistini* (Filistin Düşünü) Haziran 1967 yenilgisinden sonra yayınlanan ilk romanıdır. Modern Filistin Arap toplumunun bunalımdan çıkış yollarını anlatmaktadır. Edip Nahvi ulusun gerçeğini yaşayan bir yazardır. Romanını halk hikâyesine yakın bir şekilde oluşturur. Konuşmalar halk diliyle sunulur. Romandaki olayları vurgulayarak anlatır. Filistinli mültecilerin yaşadığı bazı durumlara da romanda yer verir. Burada mülteci kampında bir düşün

gecesi anlatılır. Edîb Nahvî'nin romanlarında gerçekçi hava kendisini milliyetçiliğe bırakır.

Daha sonra beş roman yayımlamış olan Fâris Zarzûr ortaya çıkar. İlk romanı *Len Teskute'l-Medine* (Şehir Düşmeyecek, 1961 de gazetede yayınlanmış 1969'da basılmıştır) tarihî bir romandır. Yazar romanı ortaya koyarken çalışmasını zaman ve mekân unsurlarına bağlayarak tasarlamıştır. *Husnu Cebel* (1969) adlı romanında tarihî olaylar çerçevesinde kahramanlıklar anlatılır. Özellikle mücadeleciler kesim olarak halkın hayatından görüntüler sunulur. Millî mücadele sorunları resmedilir. Siyasi işler, devrimler, günlük hayattan sorunlar ele alınır. *el-La İctimaiyyûn* (Sosyal Olmayanlar, 1970) adlı romanı ekonomik ve maddi etkenlerde derinleşerek psikolojik hayatı açıklamaya çalışır. Kuralları ihlal eden insanları ayıplar. İnsanlar arasında aşka değinmez. *el-Hufatu ve Huffey Hanin* (1971) adlı romanı gerçekçi romanlarının devamıdır. Mevsimlik işçilerin hayatını anlatır. Roman en güneydeki Havran'dan, en kuzeydeki Kamışlı'ya kadar olan bir yolculuğu anlatır. Çiftliklerde hasat işinde çalışmak için giden arkadaşların yolculuklarının boşa çıkması, bunun nedeninin yerlerini alan biçerdöverler olması ve sonuçta geldikleri yere geri dönmek zorunda kalmaları anlatılır. 1971 yılında yayınlanan *el-Eşkiyâ' ve's-Sâdet* (Mutsuzlar ve Efendiler) adlı romanında gerçek bir tasvir yapar. Güvenlikleri, ekmekleri, hürriyetleri ve asaletleri tehdit altında bulunan çiftçilerin başkaldırılarını ve isyan eğilimlerini vücuda getirir. Bu romanlar da tıpkı Edîb Nahvî'nin romanlarında olduğu gibi realizm akımının etkisindedir.

Realizm akımının etkisi en çok Hanna Mine'nin romanlarında kendisini gösterir. *el-Mesabîhu'z-Zerka* (Mavi Lambalar, 1954) adlı ilk romanı bu akımda ortaya konmuş ilk çalışmadır. İçinde romantik izler de taşımaktadır. Bu roman Fâris ve Rende arasında her ikisinin ölümüyle sonuçlanan bir aşk hikâyesini anlatmaktadır. Fâris, Libya'daki batı cephesinde hayatını kaybeder, Rende ise ona olan üzüntüsünden verem hastalığına yakalanarak ölür. Bu roman II. Dünya Savaşı sırasında Lazkiye'de yaşanan olayları sadece bu iki gencin aşk hikâyesini üzerinden değil, savaşın ardından çevrelerinde gelişen olayları da bu aşk hikâyesine dâhil ederek anlatmaktadır. Romanda II. Dünya Savaşı döneminde Lazkiye şehrinin mahallerinden biri yüzeysel tasviriyle sunulur. Milli Harekette bu kasaba halkının rolü, savaşın arkasında bıraktığı ahlaki, ekonomik ve toplumsal izler yer alır. Her ne kadar Hanna Mine bu romandan sonra yazınsal faaliyetlerine uzun bir ara vermiş olsa da 12 sene sonra yazdığı romanlarında da inançları, prensipleri ve kendi tercihlerinden yararlanarak her seferinde yeni bir adım atmaya istekli olduğu göstermektedir. O ekmeğini kazanmaya çalışan sadece işlerinin gücüne dayanan mücadeleciler insanlara yer verir. Bunda Rus edebiyatını okumuş ve Maksim Gorki'den çok etkilenmiş olmasının büyük payı

bulunmaktadır. Öyle ki Hanna Mine'nin hayatı Maksim Gorki'yi hatırlatmaktadır. Toplumun her kesimindeki insanlara romanlarında yer vermektedir çünkü kendisini de onlardan biri olarak görür. Hepsine de saygı duyar. Hanna Mine'nin, Gorki'ye olan bu benzerliklerine ek olarak çok sayıda makalesi, şiiri ve kısa hikâyesi basılmış olan Cibran Halil Cibran'a duyduğu hayranlıkta gözden kaçmaz. İşte Hanna Mine'deki bu karışım romanlarında onun realizmden yararlanmasını sağlamıştır. Romanlarındaki kişiler genellikle liman işçileri, değirmenciler ve denizcilerdir. Hanna Mine ilk romanından sonra beş roman daha yayınlamıştır. Bunlar, *eş-Şira' ve'l 'Âsife* (Yelken ve Fırtına, 1966), *es-Selcu Ye'ti Mine'n-Nâfize* (Pencereden Kar Geliyor, 1969), *Şemsun fi Yevmi'l-Gaim* (Bulutlu Bir Günde Güneş, 1973), *Bakâyâ Suverin* (Resimlerin Kalıntıları, 1974) ve *el-Mustenka'* (Batakılık, 1978) adlı romanlardır. *eş-Şira' ve'l 'Âsife* adlı romanında deniz dünyasını ve orada olup bitenleri, denizciliği ve balık avcılarını, güverte işçilerinin cesaretlerini ve yaşadıkları güçlükleri anlatır. Sonra da Fransız sömürgesi altındaki halkın seslerine kulak verir. Romandaki kişi sayısı fazla olmasına rağmen yazar burada çok rahat hareket eder. Bu roman şekil açısından diğer romanlarından daha ileri bir seviyededir. *es-Selcu Ye'ti mine'n-Nâfize* adlı romanında ise kahramanını durumları inceleyen ve her şeyin kaynağını arayan bir kişi olarak sunar. İç düşmanların kötülükleri ve alçaklıkları anlatılır. Buradaki kahraman iş bulmak ve daha iyi şartlarda yaşamak amacıyla başka bir ülkeye kaçan, ancak ülkesini çok özleyerek geri dönen bir genç olan Feyyâd'tır. Bu romandaki iç monologlar gerçek hayata çok yakındır.

Şemsun fi Yevmi'l-Gâ'im adlı romanında, delikanlı, terzi, müsteşar sekreteri, memur gibi tipleri ele alır. Buradaki kahramanı da önceki romanındaki Feyyâd gibidir. Zor koşullara göğüs gerer. Her iki kahraman da mücadelecilerdir. Sınıf mücadelesi vardır. Kahramansa bundan uzaklaşmaz, kaçmaz hatta buna engel olmaya çalışır. İnançsal değerleri sabittir. Toplumdan, halktan faydalanmaya çalışan sömürgeci yapıya isyan eder. Romanda Fransız İşgali dönemi hatırlatılır. Bunu anlatılırken okuyucu sanki bu işgali canlı olarak yaşar. Gözü önünde oynuyormuşçasına izler. Yazarın buradaki amacı bu olaylar üzerinden bugünü sorgulamaktır. Bugün yaşanan olaylar bir kurgu değil, gerçektir. Yazar, sömürgecinin o veya bu şekilde hala devam ettiğini görüyor gibidir. Halkı da bunu reddederken resmeder sonra harekete geçirir. Sonuçta halkın isyanını mutlu bir şekilde tamamlar. Kahkahaları insanî bir özlemidir, ruhudur ve onu dayanıklı kılmaktadır (en-Nessâc, 1980: 131-133). Gerçekçi romanlar Suriye'de var olan düzenin ve olması gereken yapının yazarlarca kurgulanan ve roman karakterlerinin oynadığı bir tiyatro sahnesini anlatıyor gibidir. Yazarların yaşamak istediği dünya kalemin yazdığı satırlara yakın, gerçeklere bir o kadar uzaktır.

1.3. Varoluşçu Romanlara Doğru

Varoluşçuluk, 19.yüzyılın ikinci yarısında başlayan, 1930'lu yıllardan sonra yaygınlaşan ve temellerini felsefeden alan bir akımdır. Varoluşçu yazarların ortak noktaları 'insanın varoluşunun anlamını' ele almaları, varlığın özden önce gelmesi ve topluma karşı ferde değer verme gibi hususlardır (Kefeli, 2009:74). Varoluşçu felsefelerin başta gelen özelliği, insanla ilgili oluşlarıdır. Burada insan bir şekilde hep merkezi ilgi konusudur. Bilimsel yöntemin yardımıyla araştırılabilecek bir nesne değildir. İnsanın kendisini nesneleştirme olanağına sahip olması bile onun aslında daha başka bir şey olarak var olduğuna, öncelikle bir özne olduğuna işaret eder (Gündoğlu, 2007).

Muta' Safdî'nin 500 sayfadan fazla olan *Cîlu'l-Kader* (Kader Nesli, 1960) adlı romanı da Sıdkı İsmail'in romanı *el-'Asâ* (Baston) gibi varoluşçu akımın izlerini bünyesinde barındıran bir romandır. Yazar bu romanda kişisel tecrübelerinden, Şam Üniversitesi öğrencilerinin hayatından, işçilerden, Suriye'deki Cezayirli askerlerden, Cemâl 'Abdu'n-Nâsır'ın, 1958 yılı şubat ayının son haftasında Şam'a yaptığı geziden bahseder. Yazar fikrini ve felsefesini temsil eden şahıslar ortaya koyar. Romanın kahramanı Nebîl felsefe öğrencisidir, sanatçıdır. O insanlığın tanıdığı en derin filozoftur. Aynı zamanda sanat ve müzik konusunda yetkiyle konuşacak bir dile sahiptir. Yazar kendini bu karakterle tasvir etme imkânı bulur. Nebîl'i felsefi diyaloglara sokar, fikri tartışmalar ve varoluşçu görüşlerde adeta dili çözülür. Romanda kahramanları birbirine bağlayan ilişkilerin kontrolü de insanı dolayısıyla kahramanı merkeze alan varoluşçu felsefenin güdümündedir.

Aynı yazarın *Sâir Muhterif* (Usta İntikamcı, 1961) adlı romanında da aynı şahsiyetler, aynı düşünceler ve aynı mantıkta karşılaşılır. Kerîm adlı kahraman onun bu düşüncelerini aktaran bir öğretmen sıfatındadır. Romanda gençlerin hayatı, eğlence, içki ve kişisel isyan hareketleri yer alır. Bu romanda yazarın psikoloji ilminin verilerinin esaslarına başvurduğu ve bunları kullandığı görülür. Mutâ' Safdî'ye göre roman sanki onun varoluşçu düşüncelerini ve görüşlerini tatbik ettiği bir çalışmadır. Ona göre sanatın en önemli işi, toplumdaki karakter tarzlarının çok bariz bir açıklanmasıdır (en-Nessâc, 1980: 135-136).

Yazarlar varoluşçu felsefeyi eserlerine yansıtırken felsefi dayanaklarla değil de Batı kültüründe bu akımdan öğrendikleri bilgileri kendi toplumlarında tipleştirdikleri karakterler üzerinde uygular. Bu karakterlerin toplumda var olma çabaları, çektikleri acılar, yaşadıkları üzüntüler ve toplumdan dışlanmışlık duygularıyla betimlerler. Felsefe toplumun değil roman karakterinin bireysel gelişimini anlatmaktadır.

Corci Sâlim tek romanı olan *el-Menfiyye* (Sürgün, 1962)'de Frans Kafka'nın *Duruşma* adlı romanından etkilenmiştir. Her iki romanın da üzerinde durduğu ve

mustarip olduğu şeyler suç, beraat, sürgün, insana yapılan işkenceler gibi ortak konulardır. Romanlar, içerik olarak da birbirine benzer. Kafka'daki savcı, fiziki görünümü, davranışı ve olayları küçümsemesiyle, Corci Salim'deki savcının aynıdır. Romandaki kadın tiplmesi Kafka'daki mahkeme görevlisinin eşine karşılık, şarkıcı bir kadındır.

Suriye romanının kadın simalarından olan Kulyet Suhey'l'in *Eyyam Ma'ahu* (Onunla Geçen Günler, 1959), *Leyla Vahide* (Bir Gece, 1962) romanlarında daha önce Lübnan'da Leyla Ba'lebekki de görülen üsluba benzer bir yapı görülür. *Eyyam Ma'ahu* adlı romanda olaylar özgür olmayı arzu eden Suriyeli bir genç kız tarafından aktarılır. Duygu yüklü bir romandır. Toplumdaki kadın erkek ilişkilerinde yaşanan ahlaki bozulmuşluk, kadınlara karşı olan tutum, kadın erkek eşitliği Leyla Ba'lebekki'de de görülen üslupla anlatılır. Kadın kahraman Rîm'e aynı zamanda şiirler yazıp yayınlamaktadır. Toplumla iç içe bir insandır. Ancak gerek ailesi gerek kadın olduğu için toplum tarafından karşısına çıkarılan bazı engeller ve kısıtlamalar olur. O, bütün bunlara "Yaşamak istiyorum, çalışıp yorulmak istiyorum, sevmek, eğitim görmek, varlığımı ispatlamak istiyorum" diyerek isyan eder. Bu isyanda tüm kadınların toplumda nelerden el çektirip, uzaklaştırıldığını da çok net bir şekilde görülebilir. Bu aslında sadece romanın kahramanı Rîm'in değil toplumdaki tüm kadınların sorunudur.

Gâde es-Semman, uzun süre kısa hikâye ile uğraştıktan sonra 1975 yılında ilk romanı *Beyrut 75'i*, 1976'da *Kevâbîsu Beyrut'u* (Beyrut'un Kâbusları) yayımlar. Bu iki roman da Lübnan gerçeğiyle bağlantılıdır. Lübnan savaşının olayları tüm açık ibareleriyle okuyucuya aktarılır. Yazar kehanet ettiği büyük ses getiren iki temel nokta üzerinde yoğunlaşır. Bunlar, Irkçılık ve Toplumsal Sınıf Düzenidir (en-Nessâc, 1980: 137-139).

1975 yılına kadar yayımlanmış olan Suriye romanları gerek Batı gerekse Arap dünyasının etkilenmiş olduğu akımlardan şu veya bu şekilde yazarlarının anladıkları ve uygulamaya çalıştıkları ölçüde paylarını almışlar, kimi zaman eleştirilseler de o dönemin şartlarında başarılı ürünler olarak tarihe geçmişlerdir. Bütün bu edebî ürünler yazarların iç seslerinin ve toplumda olmasını hayal ettikleri değişimin birer yansımasıdır.

Sonuç

Suriye'de roman tohumları 1930'dan itibaren Fransız sömürgesinin gölgesinde atılmaya başlamış, kısa hikâye, tiyatro ve sözlü edebiyatın yanı sıra edebiyatçılardan bir grup bu türe eğilmiş, duygusal ve genelde aşk ve aşkın çeşitli durumlarının anlatıldığı romantizm yüklü olaylar yazarların kendi tecrübeleriyle de harmanlanarak

anlatılmıştır. Suriye Arap romancıları ilk edebî romanın ortaya çıktığı andan itibaren romantizmden kopamamış, Şekîb el-Câbirî'nin romantik *Nehm* adlı romanı Suriye edebiyatının ilk edebi romanı olarak kabul görmüştür.

II. Dünya Savaşından sonraki yıllarda romana egemen olan romantizm yerini realizme bırakmıştır. Realizm akımının "*Sanat Gerçeği Yansıtılmalıdır.*" ilkesi bu eserlerde etkili olmuş, Suriye toplumu ve sorunları romanlarda resmedilmiştir. 1960 yılında yazılan Şekîb el-Câbirî'nin *Vedâ'en Yâ Efâmiyâ* adlı romanı Suriye edebiyatında realizm akımının en belirgin örneğidir. Abdusselâm el-'Uceylî'nin, *Bâsime Beyne'd-Dumû'* adlı romanı ise şehir ve köy realizmini yansıtmaktadır.

1960'lı yıllardan itibaren Suriye'de edebî eserlerde varoluşçu (existansiyalist) akımın etkileri görülmeye başlamış, her ne kadar Muta' Safdî'nin *Cîlu'l Kader* (1960), *Sâir Muhterif* (1961) ve Sıdkı İsmail'in *el-Asa'* (1964) adlı romanları, varoluşçu romanlar olsalar da üzerlerinde geçmiş romantizmin izlerini de taşımaktadır.

Suriye'de edebî anlamda roman her ne kadar Mısır romanı kadar gelişmemiş olsa da diğer Arap ülkelerine kıyasla başarılı olmuş ve ilerlemiştir. Suriye'de de Mısır'da ve Lübnan'da olduğu gibi başlangıçta tarihî romanlar ortaya çıkmış, daha sonra gerek Fransız edebiyatından gerek Mısır romanlarından etkilenen Suriyeli yazarlar edebî romanlarını ortaya koymayı başarmışlardır. Suriye'de ilk edebî roman olarak karşımıza çıkan Şekîb el-Câbirî'nin *Nehm* adlı romanı ile Muhammed Huseyn Heykel'in *Zeyneb* adlı romanı arasında benzerlikler olduğu söylene de bu konu yönünden bir benzerlik olmamalıdır. Çünkü *Zeyneb*, Mısırlı tipleri ve karakterleri sunarken olaylar Mısır atmosferinde geçmekte ve bazı sosyal eleştiriler yapılmaktadır. Bunun tam tersi *Nehm* romanı ise Suriye sınırlarının çok dışında batı atmosferinde geçmektedir. Yabancı karakterler ve isimler kullanılmaktadır. Mısır, Suriye'nin roman alanındaki her adımında örnek alınmıştır. Suriye romanları hem konu olarak hem de romanın geniş bir coğrafya yayılıp tanınması açısından Mısır romanın ulaştığı o parlak başarıya ulaşmasa da gerek konu gerek etkilendikleri akımlar itibariyle roman unsurunun özelliklerini üzerinde barındırmıştır. Suriye'de roman yazarları halklarının ekonomik ve toplumsal şartlarına şu veya bu şekilde uymuşlar, toplumu birinci dereceye koyup itibar göstermişler, isyan etmeyi, eleştirmeyi veya onu yeniden şekillendirmeyi düşündüklerinde bile bunu toplum için yapmışlardır. Romancılar bazen romantik oldukları için eleştirilseler bile bu romantizm, yaşanan baskılara doğrudan verilen bir tepki olarak ortaya çıkmış, böylece yazarlar toplumlarının durumuna yabancı kalmayarak ya toplumlarına karşı bir yakınlık ve sevgi duymuşlar ya da sınırsız bir isyan duygusu da hissetmişlerdir. Ancak her iki durumda da toplumlarından kopamamışlardır. Etkilendikleri ister Batı ister Mısır romanları olsun yaşadıkları dönemin şartlarında başarılı ürünler ortaya koymuşlardır. Bütün bu edebî

ürünler o dönemde Suriye’de yaşanan çalkantıların, yenilenme girişimlerinin, insan olma, dahası insanı merkeze alma çabalarının birer yansımasıdır. Roman türü Suriye’de diğer Arap ülkelerine göre daha geç ortaya çıkmış olsa da işlediği konular açısından dikkate değer sağlam bir zemin oluşturduğu yadsınamayacak bir gerçektir.

KAYNAKÇA

Adnan bin Zureyl (1973). *er-Rivayetu’l-Arabiyyetu’s-Suriyye, Dirâse Nefsiyye, Şam, Matba’atu’l-Âdâb ve’l-’Ulûm.*

Buzpınar, Ş. Tufan (2009). *Suriye (Osmanlı Dönemi), D.İ.A. İstanbul, C.37, 550-555.*

el-Faysal, Semer Rûhî (1997). *et-Tetavvuru’l-Fennî li’l-İtticâhi’l-Vâki’î fî’r-Rivâyeti’l-’Arabiyyeti’s-Sûriyye, Lübnan, Dâru’n-Nefâ’is.*

el-Kiyâlî, Sâmî (1968). *el-Edebu’l-Arabî el-Mu’âsır fî Sûriye, Mısır, Dâru’l-Ma’ârif.*

en-Nessâc (1980). *Bânûrama er-Rivâyeti’l-’Arabiyyeti’l-Hadîse. Kahire, Dâru’l-Ma’ârif.*

Er, Rahmi (1992) *Modern Lübnan Romanına Genel Bir Bakış, Doğu Dilleri Dergisi, C. V, S. 1, Ankara, s. 126-127*

Gündoğdu, Hakan (2007). *Varoluşçu Felsefelerdeki Bazı Özellikler, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi 7/4, 95-132.*

Er, Rahmi (2021). *Modern Mısır Romanı (1914,1944). Ankara, Hece Yayınları.*

Kocakuşak, Süha (1999). *Orta Doğu Ülkeleri (Suriye). Ankara, Ocak Yayınları.*

Kefeli, Emel (2009). *Metinlerle Batı Edebiyatı Akımları, İstanbul, İyilişler Matbaacılık.*

Kula, Mevlüt (2011). *Modern Suriye Hikâyesine Genel Bir Bakış, Doğu Araştırmaları (7), 17-48.*

Süleyman, Nebil (1982). *er-Rivayetu’s-Suriyye (1967, 1977). Şam, Vizâretu’s-Sekâfe ve’l-İrşâdi’l-Kavmî*

Landau, Jacob M. (2002). *Modern Arap Edebiyatı Tarihi (20. Yüzyıl). (Çev. Bedrettin Aytaç) Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.*

Özey, Ramazan (1997), *Dünya Denkleminde Orta Doğu “Ülkeler, İnsanlar, Sorunlar” İstanbul, Öz Eğitim Yayınları.*

İnternet Kaynakları

Kâmil, Riyâd, Neş’etu’r-Rivâyeti’s-Sûriyyeti’l-Hadîse, <https://diwanalarab.com>. E.t.. 01.11.2023.

Mu'as'as, Riyâd, er-Rivâyetu's-Sûriyye fî 'Âmihâ es-Semânîn,
<https://aawsat.com/home/article/1047406/%D8%A7%D9%84%D8%B1%D9%88%D8>
E.t. 20.11.2023.

Varol, M. Ahmet, İslam Coğrafyası, <http://davetci.com./indeks.htm.>, E.t.
15.05.2004